

УДК 339.564-035.63/.64(4-672ЄС)

Особливості експорту продукції вітчизняної харчової промисловості до ЄС

Туніцька Ю.М.

кандидат економічних наук, старший викладач
Київського національного торговельно-економічного університету

У статті здійснено ґрунтовний аналіз товарної структури та динаміки експорту вітчизняної продукції харчової промисловості до ЄС за 2007-2016 рр. Встановлено переваги від дії режиму вільної торгівлі з ЄС для українських підприємств-експортерів. Визначено причини гальмування процесів завоювання європейського ринку. Досліджено особливості та результати застосування в ЄС заходів митно-тарифного та нетарифного регулювання щодо експорту української продукції харчової промисловості. Запропоновано альтернативні європейському напрями розвитку останньої.

Ключові слова: харчова промисловість, зона вільної торгівлі, експорт, мито, тарифна квота, інновації, якість, стандартизація.

Туницкая Ю.Н. ОСОБЕННОСТИ ЭКСПОРТА ПРОДУКЦИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ЕС

В статье осуществлен подробный анализ товарной структуры и динамики экспорта отечественной продукции пищевой промышленности в ЕС в 2007-2016 гг. Установлены преимущества от действия режима свободной торговли с ЕС для украинских предприятий-экспортеров. Определены причины торможения процессов завоевания европейского рынка. Исследованы особенности и результаты применения в ЕС мер таможенно-тарифного и нетарифного регулирования в отношении экспорта украинской продукции пищевой промышленности. Предложены альтернативные европейскому направления развития последней.

Ключевые слова: пищевая промышленность, зона свободной торговли, экспорт, пошлина, тарифная квота, инновации, качество, стандартизация.

Tunitska J.M. FEATURES OF DOMESTIC FOOD INDUSTRY PRODUCTS EXPORT TO EU

A thorough analysis of the commodity structure and dynamics of the domestic food products export to the EU in 2007-2016 was made in the article. The advantages of the free trade regime with the EU for Ukrainian exporters have been established. The reasons of the processes inhibition of the European market conquest are determined. Features and the application results of customs-tariff and non-tariff regulation measures on the Ukrainian food products export in the EU are investigated. Alternative ways of development for domestic food industry are proposed.

Keywords: food industry, free trade zone, export, duty, tariff quota, innovation, quality, standardization.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Ратифікація у 2014 р., а згодом і набуття чинності Угоди про асоціацію України з ЄС та створення зони вільної торгівлі (ЗВТ) сприяли поглибленню торговельних відносин, наближенню вітчизняної харчової промисловості до європейських стандартів та розширенню її присутності на продовольчому ринку країн – членів ЄС. Харчова промисловість України отримала відповідний вектор розвитку, додаткові переваги та певні виклики, подолання яких може стати для неї не тільки кроком до підвищення рівня міжнародної конкурентоспроможності, а й інструментом зміцнення економіки країни у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості розвитку підгалузей вітчизняної харчової промисловості на різних етапах досліджували такі вчені, як: П. Борщевський,

Л. Дейнеко, А. Заїнчковський, П. Купчак, Д. Крисанов, П. Осіпов, В. Прядко, М. Сичевський, Н. Скопенко, Л. Чернюк та ін. Визначенню напрямів інтеграції продовольчого сектора економіки в умовах євроінтеграційного розвитку присвячено праці В. Геєця, Т. Осташко, Л. Шинкарук, Т. Зінчук, О. Школьного та ін. Проте поглиблення процесів євроінтеграції в Україні вимагає подальшого дослідження проблем, з якими стикаються вітчизняні виробники харчової продукції під час експорту на ринки країн – членів ЄС.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є аналіз товарної структури та динаміки експорту вітчизняної продукції харчової промисловості до ЄС за 2007-2016 рр., виявлення причин гальмування процесів завоювання європейського ринку та обґрунтування шляхів їх подолання за умов функціонування ЗВТ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Впродовж останніх років Україна опинилася під впливом потужних факторів, пов'язаних із внутрішніми політичними та економічними подіями та несприятливою кон'юктурою на основних світових ринках збуту. У результаті радикальних змін у географічній та товарній структурі зовнішньоторговельних відносин харчова промисловість стала драйвером економічного розвитку країни.

Нині товарна структура експорту харчової промисловості України диверсифікується до ЄС завдяки новій для нього продукції та поступовій переорієнтації з ринку РФ.

Однак попри свою привабливість ринок ЄС нині перебуває не в найкращій ситуації через *санкції Росії проти продукції харчової промисловості ЄС*, які будуть діяти до 31 грудня 2018 р. [1] і, відповідно, цей ринок є дуже чутливим і наповненим своїми внутрішніми товарами.

Частка продукції харчової промисловості в загальному експорті товарів до ЄС за досліджуваний період зросла майже в два рази і в 2016 р. становила 14,5%, а позитивне сальдо зовнішньоторговельних операцій збільшилося у сім разів і становило 871 млн. дол. США (табл. 1).

Основними групами товарів харчової промисловості, що експортувалися до ЄС протягом 2007-2016 рр., є молоко та молочні продукти, жири та олії тваринного або рослинного походження, цукор і кондитерські вироби із цукру, продукти переробки овочів, залишки та відходи харчової промисловості. Сальдо зовнішньої торгівлі цими продуктами є позитивним.

Стрімкій динаміці експорту харчової продукції до країн ЄС сприяло введення торгових преференцій для українських підприємств із кінця квітня 2014 р., які передбачали механізм одностороннього застосування з боку ЄС положень угоди про поглиблену та всеосяжну ЗВТ, включаючи скасування або зниження ввізних мит і надання тарифних квот. Ці преференції мали на меті надання додаткової підтримки українським експортерам за умов втрати значної частини зовнішніх ринків через економічну та політичну кризу в країні.

Так, мито на 83,4% вітчизняних сільгосптоварів та товарів харчопрому було знижено до нуля, при цьому середня ставка мита для українських харчової продукції впала з 22% до 0,5%. Щодо 15,9% (33 тарифні квоти) зазначених вище товарів, зокрема до низки продуктів тваринного та рослинного походження,

кількох позицій готових харчових та інших продуктів, наприклад цукор, сік, оброблені томати, етанол та цигарки, почали діяти так звані тарифні квоти, у разі перевищення яких застосовуються ставки мита, які діяли до УА.

За шість місяців 2015 р. відбулося суттєве скорочення обсягів експорту продуктів харчування до ЄС відносно першого півріччя 2016 р. – на 27,9% [3]. На це вплинуло знецінення гривні, що спричинило обмеження можливостей виробників у закупівлі імпоротної сировини, обладнання та матеріалів, а також уведення в дію додаткового імпортного збору, збільшення вартості продукції і, відповідно, зниження її конкурентоспроможності на європейському ринку.

З початку 2016 р. замість режиму автономних преференцій застосовується зона вільної торгівлі (ЗВТ), яка передбачає протягом наступних десяти років поступове зниження ставок мита до нуля та лінійне розширення обсягів тарифних квот для кількох товарів із 2017 р., що дасть можливість експортувати в ЄС на 18-20% більше харчової продукції, ніж за відсутності лібералізації. У перший рік дії ЗВТ застосовуються ті самі мита, що й у рамках АТП, тому додаткових стимулів для експорту товарів харчової промисловості не було. Натомість зниження мит в Україні відбуватиметься повільніше. У 2016 р. середнє ввізне мито на європейську продукцію харчової промисловості зменшилося з 8,6% до 5,6% [4].

Однак українські експортери харчової продукції змогли скористатися не всіма тарифними квотами в повному обсязі (табл. 2). Протягом 2015-2017 рр. Україною повною мірою використовувалися тарифні квоти переважно на сільгосппродукцію, а також на таку продукцію харчової промисловості, як цукор, м'ясо птиці, ячмінна крупа та борошно, оброблені томати, виноградний та яблучний соки, що давно користуються підвищеним попитом на європейському ринку та відповідають його вимогам до якості.

Серед основних передумов недовикористання квот виробниками харчової продукції – низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних товарів на ринках ЄС через неспроможність забезпечити вимоги європейського ринку щодо безпеки харчових продуктів, недотримання стандартів санітарних і фітосанітарних заходів, орієнтація на інші ринки, недостатній рівень внутрішнього виробництва.

Тільки у січні 2016 р. отримано дозвіл на експорт до ЄС молочної продукції й у вересні

Таблиця 1

Динаміка та товарна структура українського експорту продукції харчової промисловості до ЄС у 2007-2016 рр.

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Частка експорту, %			Темпи зростання експорту, %			Сальдо, млн дол. США					
	2007	2014	2015	2016	2014	2015	2016	2007	2014	2015	2016	
Усього по країнах ЄС (1-97гр)	100	100	100	100	101,5	76,5	103,7	-8302,3	-4066,2	-2314,9	-3644,6	
Усього товари 04,09,11,15-24 гр	8,3	12,8	11,1	14,5	133,0	86,8	130,9	128,7	338,9	588,6	871,0	
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці; натуральний мед	0,1	0,4	0,6	0,7	165,7	121,4	109,6	-22,0	-29,3	19,1	37,3	
09 кава, чай	0,0	0,0	0,0	0,0	113,8	79,8	109,5	-35,8	-57,7	-55,7	-55,1	
11 продукція борошномельно-круп'яної промисловості	0,1	0,1	0,1	0,1	123,0	140,4	110,0	-0,8	4,2	9,8	8,6	
III.15 Жири та олії тваринного або рослинного походження	5,8	4,7	5,2	8,9	158,4	85,5	177,5	731,7	720,1	630,4	1148,3	
IV. Готові харчові продукти, у т. ч.:	2,4	5,3	5,9	5,2	115,1	84,7	92,3	-544,4	-298,3	-15,1	-268,0	
16 продукти з м'яса, риби	0,0	0,0	0,0	0,0	158,9	131,2	163,9	-25,9	-33,2	-16,6	-20,8	
17 цукор і кондитерські вироби із цукру	0,1	0,1	0,3	0,4	71,5	157,8	161,5	3,5	-3,3	13,4	19,2	
18 какао та продукти з нього	0,1	0,2	0,2	0,2	132,4	82,1	137,1	-101,0	-102,0	-55,1	-84,7	
19 готові продукти із зерна	0,1	0,2	0,3	0,3	112,6	132,6	113,6	-31,3	-70,0	-19,6	-29,6	
20 продукти переробки овочів	0,7	0,9	0,9	0,6	97,7	72,6	68,4	7,6	49,8	45,5	8,2	
21 різні харчові продукти	0,1	0,1	0,2	0,2	108,5	103,2	119,6	-264,6	-294,3	-165,2	-205,4	
22 алкогольні та безалкогольні напої й оцет	0,4	0,2	0,2	0,2	112,5	103,4	75,2	-25,1	-186,6	-109,4	-157,4	
23 залишки і відходи харчової промисловості	0,8	3,6	3,8	3,3	121,9	81,0	89,5	4,1	427,5	363,4	315,1	
24 тютюн і промислові заміники тютюну	0,0	0,0	0,1	0,0	223,4	121,7	36,5	-111,9	-86,2	-71,5	-112,4	

Джерело: складено автором на основі [2]

тарифну квоту на: вершкове масло та молочні пасти використано на 46%, сухе молоко – на 30%, оброблену продукцію з молочних вершків – на 6,49% [5]. Цього ж року розпочалося використання тарифних квот на цукрові продукти, крохмаль, оброблені продукти із цукру, оброблену продукцію із зернових тощо. Крім того, триває робота щодо отримання дозволів на експорт іншої продукції тваринного походження з України (яловичину, свинину, баранину), для якої Україна ще повинна отримати підтвердження безпечності. Через відсутність дозволів Україна не може використати відповідні квоти.

Застосування мит поза обсягами тарифних квот не стало обмежувальним фактором для експорту продукції харчової промисловості до ЄС. Тарифну квоту на харчову продукцію, що

експортувалася до ЄС, використано в обсягах, які в 2-20 разів перевищують її обсяг, зокрема це стосується борошна.

Для частини товарів скасування мит не означає автоматичного спрощення доступу. Для ефективного експорту Україною харчової продукції на європейський ринок слід провести гармонізацію відповідних регламентів, стандартів та вимог щодо безпечності та якості продукції відповідно до вимог ЄС [8]. Найсуворішими є вимоги до продукції тваринництва. Дозвіл на експорт на європейський ринок надається після тривалої перевірки кожному підприємству індивідуально.

Нині в Україні проводиться наполеглива робота з гармонізації системи технічного регулювання якості та безпечності продукції харчової промисловості відповідно до

Таблиця 2

Використання Україною тарифних квот на експорт харчової продукції в ЄС у 2016-2017 рр.

Назва товару	2016 р.				2017 р. (станом на 11 січня)				Тариф поза квотою
	Розмір квоти, ТОНН	Використано		Залишок квоти, ТОНН	Розмір квоти, ТОНН	Використано		Залишок квоти, ТОНН	
		тонн	%			тонн	%		
Квоти за принципом «перший прийшов – перший обслуговується»									
Ячмінна крупа та борошно	6300	6300	100	0	6600	1029,7	15,6	5570,3	Інші режими
Крохмаль	10000	1898	19	8102	10000	63	0,6	9937	166-224 €/1000 кг
Оброблені томати	10000	10000	100	0	10000	204,3	2	9795,7	14,40%
Виноградний та яблучний соки	10000	9984,3	99,8	15,7	12000	9373,6	78,1	2626,4	18% (яблучний сік)
Продукція з обробленого молока	2000	0	0	2000	2000	0	0	2000	8,3% + 26,6 €/100 кг
Харчові продукти					2000	0	0	2000	14-42,7 €/100 кг
Квоти за принципом ліцензування									
Яловичина	12000	0	0	12000	12000	0	0	12000	12,8% + 176,8 €/100 кг
Свинина	40000	0	0	40000	40000	0	0	40000	53,6-86,9 €/100 кг
М'ясо птиці	16000	16000	100	0	16800	4200	25	12600	32,5-41 €/100 кг
Яйця та альбуміни	1500	0	0	1500	1800	45	2,5	1755	35 €/1000 шт., €/100 кг
Молоко, вершки, згущене молоко та йогурти	8000	0	0	8000	8000	0	0	8000	12,9-110 €/100 кг
Сухе молоко	1500	450	30	1050	1500	0	0	1500	21-118 €/100 кг
Вершкове масло та молочні пасти	1500	690	46	810	1500	0	0	1500	189-231,3 €/100 кг

Джерело: складено на основі [5-7]

базової моделі ЄС. На завершальному етапі реформування перебуває Національна система акредитації, що сприятиме усуненню технічних бар'єрів та спрощенню процедур перетину кордонів країн – членів ЄС та СОТ. Вимоги гармонізованих національних стандартів упроваджено у сферу діяльності підприємств продовольчого комплексу [9].

Для реалізації ключового європейського принципу контроль «від лану до столу» з вересня 2017 р. на всіх великих вітчизняних підприємствах, які виробляють харчові продукти із вмістом необроблених інгредієнтів тваринного походження, передбачено запровадження системи НАССР. Через рік вона стане обов'язковою для інших великих підприємств харчової промисловості, які спеціалізуються на виробництві продуктів без вмісту необроблених інгредієнтів тваринного походження (крім малих потужностей), а з 2019 р. це стосуватиметься і дрібних підприємств [10].

У 2016 р. згідно з Угодою про Асоціацію (УА) Україна – ЄС запроваджено Сертифікат з перевезення товару EUR.1, який підтверджує преференційний характер походження товару та дає змогу застосувати до нього пільговий режим, передбачений відповідним положенням УА. Протягом 2016 р. в національним законодавством імплементовано низку законодавчих актів ЄС: вимоги до продуктів із какао та шоколаду, детальні правила до виробництва органічної продукції тваринного та рослинного походження, вимоги до організації торгівлі продуктами, отриманими з рослин.

Наступним кроком має стати імплементация нормативних актів ЄС щодо вимог до виробництва та ринку традиційних харчових продуктів, відстеження та маркування продукції з ГМО, захисту географічних зазначень і позначень походження продуктів харчування та вина [11].

Проте нестача власних коштів, обмеженість заходів державного інвестування у прискорення процесів виробництва харчових продуктів зумовлюють потребу у значних фінансових вкладеннях. Зокрема, для підготовки харчової індустрії відповідно до вимог ЄС необхідно понад 10 млрд. дол. США інвестицій для модернізації підприємств та запровадження системи управління безпечністю харчових продуктів НАССР.

Імплементация Угоди про асоціацію та впровадження українськими товаровиробниками вимог і стандартів ЄС щодо безпечності та якості дає не лише змогу розширити доступ до європейських ринків, а й знайти альтерна-

тивні йому ринки збуту. Найбільш перспективними на цьому етапі є ринки Близького Сходу, Південно-Східної Азії та Африки. Наприклад, деякі вітчизняні виробники молочної продукції, пройшовши сертифікацію Єврокомісії на поставки молочної продукції в ЄС, почали постачати свою продукцію до Китаю, ОАЕ, інших країн (ПАТ «Яготинський маслозавод», ПАТ «Золотоніський маслоробний комбінат»). Нині 85% вітчизняного борошна, що йде на експорт, купують країни Азії [12]. Отже, сертифікат ЄС є знаком якості для виходу на ринки третіх країн.

Водночас варто враховувати більш високі ризики для ведення бізнесу у цих країнах, нижчу очікувану ціну, а також необхідність забезпечення відповідності місцевим вимогам. Так, харчові продукти, що постачаються до низки мусульманських країн, мають відповідати принципам «халяль» та мати відповідні сертифікати підтвердження.

В Україні практично відсутній вітчизняний ринок новітніх харчових технологій і відповідного устаткування, впровадження яких забезпечить вихід підприємств на європейський інноваційно-технологічний рівень. У загальному обсязі інноваційної продукції впродовж останніх років частка напоїв становила 50-70%, тоді як більш важлива для споживача продукція (м'ясна, рибна) залишилась поза інноваційним процесом [13]. Заходи державної підтримки інноваційно-технологічної модернізації виробництва та збільшення випуску інноваційної продукції є неефективними [14]. Серед перешкод на шляху забезпечення інноваційних конкурентних переваг вітчизняних виробників на ринку ЄС – зростання зношеності основних засобів за умов низького рівня капітальних вкладень у їх відтворення [15].

Проведено дієві заходи для ліквідації проблемами недостатньої інформованості підприємств харчової промисловості, у тому числі малого та середнього бізнесу, щодо умов виходу на ринки ЄС, пошуку партнерів, процедури сертифікації тощо. Для отримання цієї інформації можна звертатися до Центрів підтримки експорту при регіональних відділеннях Торгово-промислових палат (ТПП). Інформаційні та консалтингові послуги будуть надавати регіональні Центри підтримки бізнесу, які створюються за підтримки програми ЄС EU4Business (усього плануються 15, уже працюють у Києві та Львові), Центр підтримки експортерів, створений за підтримки Представництва України при Європейському

Союзі. Розпочинає роботу Офіс із просування експорту, створений восени 2016 р. при МЕРТ за підтримки Western NIS EnterpriseFund (WNISEF) та громадської спілки «Фонд підтримки реформ в Україні». При Мінагрополітики працює центр підтримки аграрного експорту до країн ЄС.

Інформацію щодо можливостей експорту в ЄС надають: офіційний інтернет-ресурс Європейської комісії для підтримки бізнесу; спеціальний розділ на сайті Єврокомісії – про актуальний залишок квот; Enterprise Europe Network – інформаційна мережа в рамках Програми ЄС «Конкурентоспроможність підприємств малого та середнього бізнесу (COSME)» [16].

Висновки з цього дослідження. У результаті дії режиму вільної торгівлі з ЄС вітчизняні підприємства – експортери харчової продукції отримали дієві переваги: значне зниження або поступове скасування ставок імпортного мита на продукцію, яка не обмежена тарифними квотами; безмитний доступ у рамках установлених тарифних квот на європейські ринки деяких видів продукції.

Проте з відкриттям європейського ринку українські експортери харчової продукції не

компенсували втрат від закриття російського ринку. Попри те, що ринок ЄС має високу місткість, низький ступінь ризиків та корумпованості при веденні бізнесу й високу надійність укладених угод, для нього характерна й висока насиченість та нетарифні бар'єри, які вимагають від вітчизняних підприємств значних інвестицій у модернізацію виробництва, впровадження систем контролю якості та безпечності продукції, активізації інноваційної діяльності за обмеженості внутрішніх ресурсів та іноземних інвестицій, пов'язаних здебільшого з ризиками через події на сході України.

За таких умов альтернативою для освоєння європейського ринку вітчизняними підприємствами харчової прислужності є географічна диверсифікація експорту продукції за рахунок швидкозростаючих ринків Азії та Африки або орієнтація на внутрішній ринок, що має доповнюватися відповідними державними заходами щодо його зміцнення та розвитку завдяки збільшенню реальних доходів громадян, застосуванню ефективної системи прощого субсидування на основі найкращого світового досвіду, захисту вітчизняного виробника та відстоювання національних інтересів на подальших етапах євроінтеграції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Російська влада продовжила дію санкцій проти України, країн Євросоюзу та США до 31 грудня 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espreso.tv/news/2017/07/05/rosiya_prodivzhyla_sankciyi_prot_yes_ssha_ta_ukrayiny
2. Зовнішня торгівля України товарами з країнами ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
3. Дейнеко Л. Можливі сценарії розвитку харчової промисловості в умовах дії режиму вільної торгівлі з ЄС / Л. Дейнеко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.voxukraine.org/2015/10/30/mozhlyvi-scenarii-rozvytku-harchovoi-promtslovesti-ua>
4. Губарь О.В. Конкурентоспроможність харчової промисловості України в умовах євроінтеграційних процесів / О.В. Губарь // Економічний вісник. – 2015. – № 4. – С. 25.
5. Стан використання тарифних квот для імпорту країнам ЄС української агропродукції на 2016-2017 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.molsouz.org.ua/novyyny/588-stan-vikoristannya-tarifnikh-kvot-dlya-importu-krajnam-es-ukrajinskoji-agroproduksiji-na-2016-2017-roki.html>
6. Практичний довідник аграрного експортера до ЄС. – Київ, Берлін, 2016. – Вип. 1. – С. 1.
7. Доповнення до Додатку I-A Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/docs/EA/00_Ukraine-EU_Association_Agreement_%28body%29.pdf
8. Хейліер М. Торгівля з ЄС у рамках поглибленої та всеосяжної угоди про вільну торгівлю / М. Хейліер, В. Пятницький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [DCFTA_EU-UA%20\(1\).pdf](http://DCFTA_EU-UA%20(1).pdf)
9. Крисанов Д. На шляху до європейської моделі безпечності харчових продуктів / Д. Крисанов // Економіст. – 2016. – 15.02. – С. 21. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua-ekonomist.com/11757-dmitro-krisanov-na-shlyahu-do-yevropeyskoji-model-bezpechnost-harchovih-produktv.html>
10. У Києві відбувся VI Міжнародний форум із харчової безпеки «Управління ризиками в умовах невизначеності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/u_kievi_vidbuvsya_vi-mizhnarodniy_forum_z_kharchovoi-bezpeki-upravlinnya_rizikami_v_umovakh-neviznachnosti

11. Трофімцева О. Безпечність та якість продуктів харчування – це спільна робота держави і бізнесу / О. Трофімцева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/23466>
12. Український харчопром диверсифікує ринки збуту // Вісник. Право знати все про податки і збори. – 2016. – № 1(1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnuk.com.ua/uk/info/22-ukrayinskiy-kharchoprom-diversifikuye-rinki-zbutu?issue=5551>
13. Крисанов Д.Ф. Інноваційно-інвестиційне забезпечення та конкурентоспроможність переробно-харчового виробництва / Д.Ф. Крисанов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///C:/Users/1/Downloads/presson_2015_4_8%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/1/Downloads/presson_2015_4_8%20(2).pdf)
14. Каламан О.Б. Інноваційний розвиток підприємств харчової промисловості / О.Б. Каламан // Економіка харчової промисловості. – 2014. – № 1(21). – С. 25.
15. Маказан Є.В. Інвестиційно-інноваційна діяльність підприємств харчової промисловості / Є.В. Маказан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://revolution.allbest.ru/economy/00292316_0.html
16. Германова О. Угода про асоціацію з ЄС – інструмент проведення життєво необхідних реформ / О. Германова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vobu.ua/ukr/analytics/interviews/item/uhoda-pro-asotsiatsiiu-z-ies-instrument-provedennia-zhyttievo-neobkhidnykh-reform>